

KASSAI ISTVÁN 1629-i ÉNEKGYŰJTEMÉNYE

A győri Bencés Székház könyvtárának régi anyagát rendezve egy olyan könyvecske került elő, amely megérdemli, hogy figyelmet fordítsunk rá. Egy 8×11 cm-es nyomtatványról van szó, amelynek hiányzó első lapját kéziratos címlappal pótolták:

NOVI TESTAMENTI AEDITIO POSTREMA

Per. Des. Erasmum Roterodamu(m)

una cum canonibus Diui Eusebij.

Basiliae

In Officina Frobeniana. A.D.M.D. XXX.

A fekete kötéstábla valószínűleg a XVII. század elejéről származik. Bőrrel bevont fa; a kötést egykor rézkapcsok fogták össze. Alig olvasható a kötéstábla felső részén a bőrbe nyomott NOVUM szó, a hátsó táblán felül a TESTAMENTUM szó betűzhető ki. Az alsó szegélyen a következő betűk látszanak: ST KA.

A nyomtatványhoz a kötet elején 23, a végén pedig 31 számozatlan, részben üres, részben kézzel írt levél van fűzve. A kötet metszésének egységes mintája bizonyítja, hogy a toldalékok már szervesen beleilleszkednek ebbe a kötésbe. Egy bejegyzés pedig támpontul szolgál a kötés idejének meghatározásához: 1629 körülnek kell tartanunk.

A nyomtatvány elé kötött levelek nagyrészt üresek. Az első oldalon Epiktétosz néhány sorát olvashatjuk:

Epictetus Cap. 11. Nunquam de ulla re diceris, perdidisti hanc, sed reddidi: filiolus obiit — redditus est, praedium est ereptum — an non id quod est reditu(m). At malus est qui eripuit: quid id tua refert, perque(m) repetierit is, qui dederat; sed quan diuconcesserit tanquam alienu(m) id curato, ut cauponam viator.

A második levél *a* oldalán: Textus ex Propheta Amos. Cap. VIII. 11. Imé el jönnek az napok, ugymond az Ur: es éhségetboczátok az földre, nem az kinyer ehségit: sem az viz szomnyuságát, hanem az Ur igije hallása(nak) Es megh indul(nak) az tengertől fogva az tengerigh, es Eszaktól fogva Nap keletigh: kerengenek keresuen az Ur igeit es ne(m) talállyak. Azon az napon el fogyatkoz(na)k az Szép Szüzek, es az iffiak, az szomnyusagh miat. Hic Finis.

Ez a bibliai idézet más kéz írása, míg a címlap és az első Epiktétosz-részlet, majd a 22. levél *b* oldalán található Epiktétosz-idézetek ugyanattól a kéztől valók.

22. levél *b*: Epictetus. Cap. 38. Quemadmodu(m) in ambulando caues, ne clavum calces, pedem ne distorqueas; sic in degenda uita caues, ne gubernatrice(m) actionu(m), mente(m)tuam, laedas quod si in re anaquaue observabimus — omnia cautius aggredimur. Cap. 33. Si quis tibi nuntiavit quidam tibi maledicere: ne refuta, quae dicta sunt, sed respode: eum nescisse caetera tua vitia, na(m) alioquin non illa sola fuisse dicturum.

A 23. levél *a* oldala a már ismertetett címlap. Maga a nyomtatvány az a2 levéllel kezdődik: „Des. Erasmus Roterodamus pio lectori S. D.“

Ugyanezen oldal alján néhány sornyi kéziratos jegyzetet leragasztottak, rajta pedig a pécsi jezsuita kollégium könyvtárosának bejegyzése olvasható: *Cat. Colleg. S. J. Quinque Eccl. inscriptus A 1732.*

A b5-tel jelzett oldalon ismét leragasztott szöveget találunk. Az új poszszort talán már zavaró vagy nem érdeklő jegyzetet lefedő papírcsík számunkra rendkívül lényeges adatokat őriz:

Ex libris Stephani Cassaij, permutatus a Michaele Makaio. A.D. 1629. Ap. 2.

A könyvecskében van még néhány leragasztott széljegyzet, de van több el nem fedett bejegyzés is. Az s7 levél második oldalán régi jegyzeteket letakaró papírcsíkra újra Epiktétosz-idézet kerül:

Epictetus. Cap. 34. Si qua(m), quae vires tuas superat, indueris tum iam indecore geres: tu eam qua(m) sustinere possis, negliges.

A nyomtatott szöveg mögé fűzött levelek többnyire énekszövegeket tartalmaznak. Az énekek sorrendje a következő:

1. 3a Latod Isten szíueinket (5 vsz.)
2. 3b Immaron az nap fel iöuen (5 vsz.)
3. 3b—4b Felseges I(ste)n me(n)nek feld(ne)k ura (10 vsz.)
4. 5a—5b Emlekezzel megh az te szolgadnak mondot (8 vsz.)
5. 5b—6a Iteletet es igassagot czeleköttem (10 vsz.)
6. 6a—6b Vilagosságoknak Szent Attia (5 vsz.)
7. 6b—7a Magasztalliuik köresztienek (6 vsz.)
8. 7a—8a Könieregiwnk mindnáia(n) az Uristen(n)ek (7 vsz.)
9. 8a—9b Oh Izrael szerető nepem (17 vsz.)
10. 9b—12a Mennek feldnek diczöseges kirallja (29 vsz.)
11. 12b—13a Örök Isten figielmezzel az en segítsegemre (8 vsz.)
12. 13a—15a Lattia vilagh dolgat I(ste)n es forgattia (23 vsz.)
13. 15a—16a Siralmos iaij szoual I(ste)nömhez kialtok (12 vsz.)
14. 16a—16b Kegielmes Isten kinek kezebe(n) eletemet attam (8 vsz.)
15. 17a—17b Fölseges I(ste)n hozzád kialtu(n)k nagi keserwsegel (12 vsz.)
16. 17b—18a Jer emleközzünk körösztie(n) nepek (9 vsz.)
17. 18a—18b Diczertessek Ura(m) örek sz(ent) neued (11 vsz.)
18. 19a Jo az eggiessegeben es szep bekessegebe(n) (7 vsz.)
19. 19b—20a Adgi mar czendesseget (8 vsz.)
20. 20a Tsak te ben(n)ed Ura(m) I(ste)n uagio(n) bisodalmu(n)k (5 vsz.)
21. 20b—21a Halgasd megh mostan fel(seges) Isten (9 vsz.)
22. 21a—22a Diczertessel Atia I(ste)n menni egbe(n) (13 vsz.)
23. 22a—23a Serkeni fel en lelköm (10 vsz.)
24. 23a—23b Forrasra ki uiszem feiem (12 vsz.)
25. 23b—24b Az Izraelnek nepe rege(n)ten (10 vsz.)
26. 24b Tsak te hozzád Sz(ent) Atia(n)k mi kialtu(n)k (1 vsz.)

A másoló itt abbahagyta az írást. Bár díszes kezdőbetűje van az utolsó versnek is, csak az első versszakot olvashatjuk. A lap nincs kitöltve.

A következő oldalon más tintával írt szöveget olvasunk, ugyanattól a kéztől, amely a kötet elején található bibliai idézetet írta:

Apoc 20 3. És látek szekeket, es le ülének azokra és iteletet adatek azok(na)k: es azok lelkeit, a'kiknek fejeket vötték az Jesus bizonyság tételiert, es az Isten ugeiert, es az kik nem imatták az fene vadot sem annak képét, se nem vötték annak bélyegit, az ő homlokokra vagy kezekre, és élének és országlának az Xtussal ezer esztendeigh. At töb holtak nem éltek, mig ne(m) be telnek az ezer esztendők. Ez az első felamadás.

Öt teljesen üres levél következik, majd az utolsó levél a oldalán ezeket a sorokat találjuk, annak a kéznek az írásával, amelytől az Epikéteosz-idézetek származnak:

Röuid it az gyönyörwsegh
De örök az keserwsegh.
Hamar el fogy az faratsagh
De megh marad az boldogsagh.
Igön sokan hiuattatnak
De keuesen ualasztatnak
minnyaia(n) iutalmaztatnak.

Ugyanezen az oldalon van még a következő is:

Az gyönyörwsegh tart csak
kis korigh
Az gyötrő kin marad
mindenkorigh
Sz(ent) Atya ez iulagh diczösege
igy mulik

A b oldalon ugyanennek a kéznek jegyzetei vannak: Laudate D(omi-nu)m om(ne)s gentes — Pal ap(osto)l a'Galatia belieket balgatagok(na)k eszteleneknek mo(n)gia Cap. 3.1. azt mo(n)gia hogi w ollian mint az Galatia beliek.

Majd néhány rövid latin bibliai idézettel véget érnek a bejegyzések. Egy-egy Vulgata- és Erasmus-féle szöveget hasonlít össze: qui creavit illu(m) Vulgata qui condidit ipsu(m) Eras(mus). principium qui et loguor uobis Vulgata Id quod a principio dico uobis Imprimis qui et loquor uobis Erasmus.

A következő adatok nyújtanak segítséget, hogy a kötet eredetét feltárjuk: 1530 — a nyomtatvány megjelenése; 1629 — Stephanus Cassai ex librise; a kötéstáblán látható ST KA betűk, amelyeknek feloldása nagyon valószínű, hogy Stephanus Kassai. 1732 — ekkor írják be a könyvet a pécsi jezsuita kollégium könyvtárának katalógusába. Jelenleg a győri Bencés Székház könyvtárának tulajdona.

A győri bencés könyvtár anyagának legértékesebb része az 1627-ben alapított győri jezsuita kollégium könyveinek egy töredéke. A jezsuita rendet II. József 1773-ban feloszlatta: a győri kollégium is megszűnt. A jezsuita intézet jogutóda a győri Királyi Akadémia lett, amely 1785-ben Pécsre költözött. A tanári kar kérte, hogy az előadásokhoz szükséges könyveket magukkal vihessék. Ekkor indult meg a gazdag

győri jezsuita könyvtár anyagának szétszóródása. „Győr megye rendjei 1790. március 1—2—3-án tartott ülésükön a többi között tiltakoztak az ellen, hogy a jezsuiták könyvtára Pestre kerüljön. Tiltakozásukat azzal okolták meg, hogy sürgetni fogják az akadémiának Győrré való visszahozását s azon esetben a győri akadémia tanárainak is szükségük lesz a könyvtárra.”¹

A rendek kívánsága teljesült, és „az akadémiának Győrré költözésekor vele jöttek az összes akadémiai jegyzőkönyvek, az összes akadémiai ügyiratok”.² A tanárok magukkal hozták a Győrből Pécsre szállított könyveket. Nagyon valószínű, hogy ezzel az anyaggal együtt került Győrbe, a volt jezsuita könyvtárba, a pécsi jezsuiták könyvtárából is mintegy száz kötet. Ekkor juthatott a könyvtár tulajdonába ez az Erasmus-féle *Novum Testamentum* is.

A következő kérdés: hogyan juthatott a pécsi jezsuitákhoz ez a kéziratos anyagot is tartalmazó könyvecske? A kézirat jezsuita eredetét azonnal kizárhatjuk. Epiktétoszt idézhetne ugyan egy filozófiával foglalkozó jezsuita szerzetes — bár az epiktétoszi szöveg is másfelé vezet minket, nem a jezsuitákhoz. Az Ámosz prófétától idézett részlet pedig határozottan más környezetre vall: „éhséget bocsátok a földre, nem a kenyér éhségit, sem az víz szomnyuságát, hanem az Úr igéje hallásának“. Az Isten igéjének ilyen hangsúlyozása protestáns tulajdonosra vall, az idézet Károli bibliafordításából való. Jezuista másoló Káldi szövegét használta volna. Maga az énekgyűjtemény pedig kifejezetten protestáns jellegű. Az énekek többsége XVI. századi, szelvében elterjedt protestáns énekanyag, jó néhány pedig szinte teljesen egyezik unitárius énekeskönyvek darabjaival. Csak unitárius forrásokból ismerjük a gyűjtemény 6., 13., 18. és 20. énekét. — Epiktétosz unitárius körökben népszerű volt, az Epiktétosz-idézetek is ebbe a körbe vezetnek minket. Az *Enchiridion* latin fordítását az unitárius Christian Francken rendezte sajtó alá Kolozsvárott 1585-ben.³ Magyarra való átültetését is unitárius végezte, a zoltárfordító Thordai János, 1626—36 között.⁴

Hogy a gyűjtemény unitárius környezetben készült, további bizonyítékokra nem is szorulnak: elegendő az a tény is, hogy vannak benne csak unitárius énekeskönyvekben előforduló énekek. Tovább árnyalhatjuk azonban a képet, ha figyelmet fordítunk az utolsó levél versére: „Igön sokan hiuattatnak, de keuesen ualasztatnak, minnyaiian iutalmaztatnak.“ Ilyen kijelentés, amely ráadásul kissé origenista ízű is (apokathasztaszisz panton!)⁵ unitárius környezetre utal.

Az is az unitárius környezet mellett szól, hogy ez a gyűjtemény éppen egy Erasmus-féle *Novum Testamentum*hoz van fűzve. Nálunk „az evangéliumi egyházak az alapvetés korában idegenkedtek Erasmus-tól, mert nem a reformáció egyik előkészítőjét, hanem az antitrinitárius eretnekség atyját és útegyengetőjét látták benne.”⁶ Erasmus szövegkritikai megfontolások alapján kihagyta az ún. „Comma Joanneum“-ot (1. Ján 5, 7), mely a szentháromság három személyét összefoglalva említi. Az antitrinitáriusoknak Erasmus nem mond újat, tekintélye, szövegkritikai eredményei komoly támaszt jelentenek számukra.⁷ Kérdésünk továbbra is nyitott: hogyan került ez az unitárius környezetben készült,

valószínűleg unitárius másoló által írt énekgyűjtemény éppen a pécsi jezsuita kollégium könyvtárába?

A XVI—XVII. században Baranyában virágzó unitárius közösségek léteztek. „A török viszonylagos jóindulatát kihasználva — írja Révész egyháztörténetében — mind erősebben megvetették lábukat különösen Baranyában, ahol Pécsett, egy kis római katolikus töredéket nem számítva, a magyarság zöme, a város vezetőivel együtt állhatatosan vallotta az unitárius hitet két kiváló és ügyesen vitatkozó lelkipásztorkal, Jászberényi Györggyel és Válaszuti Györggyel az élükön.”⁸ Tolnában már 1570 előtt megjelentek, de pár év alatt a hódoltság többi dunántúli vármegyéire is kiterjesztették tevékenységüket.⁹

A trinitáriusok és antitrinitáriusok harcának kiemelkedő eseménye volt a pécsi hitvita. „A pécsi hitvita után számbavehető harc nem is volt többé a Dunán-túl trinitáriusok és antitrinitáriusok között... Az unitárius gyülekezetek itt is fennmaradtak az egész XVII. század folyamán, s csak az erőszakos rekatolizáció söpörte el őket a Lipót-korszak legvégén.”¹⁰

Kötetünk ex librise 1629-ből való. Érdekes adatot említ Sennyei István győri püspök: „Pécsett 1629-ben csak 30—40 háznép katolikus, az ariánusok és törökök mintegy 1000-re menő háznépével szemben.”¹¹

A katolikus vallás ez idő tájt szinte teljesen háttérbe szorult.¹² Az unitáriusok vallási és szellemi élete pedig meglehetősen eleven lehetett. Erre a következtetésre jut Kanyaró Ferenc a baranyai templomokban az Istenről és a Jézusról szóló vallástétele után elmondani szokott könyörgésből, valamint a pécsi disputa szelleméből. Uzoni Fosztó még pécsi unitárius gimnáziumról is tud.¹³ Katolikus részről az unitárius szellemet a jezsuiták igyekeztek megfékezni. „A XVII. században Baranyában működő jezsuiták is csak iskoláik fenntartásával tudták a prédikátorok hatását ellensúlyozni.”¹⁴

A pécsi jezsuiták roppant energiával térítették katolikus hitre a pécsi-baranyai unitáriusokat. Tömeges megtérésekről vannak feljegyzések. Az utolsó áttérésekről 1725-ből és 1726-ból való adatok szólnak; ezzel az unitárius vallás Pécsett és vidékén gyakorlatilag megszűnt létezni.¹⁵

Énekgyűjteményünk származhatna tehát baranyai környezetből. Ebben az esetben rendkívül érdekes emléke volna ez a baranyai—pécsi unitárius vallási életnek, mert az energikus ellenreformáció szinte minden emléket megsemmisített. W. Jankovich Miklós Válaszúti György pécsi prédikátor kéziratáról „mint a pécsi elenyészett Unitária Ecléssiának ne talán egyetlen egy fennmaradott emléké”-ről beszél.¹⁶

Az 1629-es Ex libris Stephani Cassaij permutatus a Michaele Makαιο bejegyzés azonban arra indít, hogy kiszélesítsük a kört. Bár nincs kizárva a kötet Pécs környékéről való eredete, bizonyítani azonban nem tudjuk.

Ebben a korban a családneveknek még megvan a konkrét jelentésük. Makaius=Makai. Voltak-e unitáriusok Makó környékén?

Basilius Istvánék „1570 tavaszán indulhattak a Körös—Maros közé. Az itteni református esperességek 1567-ben Makó, 1569 óta Békés volt a fő helye... Békéről Vásárhelyre, innen Makóra mennek. Makóról

a nép... szintűgy elúzi lelkészét, mint Belényesről. Thordai Máté marad ottan.¹⁷ „Legmélyebb gyökeret Makónak környékén vert az új hit...“¹⁸ — „A virágzó várost 1596-ban borzalmas csapás érte. A török—tatar rabló hadak teljesen elpusztították. Pórrá égett ott minden... Elégett a templom, a papi lak, a városháza: s ezekkel ott pusztult el a városi és egyházi levéltár...“ Makó 1603-ban kezdett újraépülni.¹⁹

Bár nem elképzelhetetlen, hogy a könyvecske átvészelte ezt a katasztrófát, mégsem tartjuk valószínűnek, hogy ebben az időben makói gazdája lett volna. 1596 tavaszán, Makó pusztulásakor az unitárius pap, Thordai Máté Erdélybe menekült. Bizonyos, hogy nem került vissza többé Makóra. A lakosság is szerteszét futott. Makón a virágzó unitárius élet megszűnt.²⁰ Vannak adatok arról, hogy alföldi városokból, kivált Makóról sok jó unitárius telepedett le Kolozsvárra, Vásárhelyt és más erdélyi városokban.²¹

Makai Mihály valószínű Erdélyben élt. Erdélyi írásokban gyakran találkozunk a Makai családnévvel. Egy 1631-ből való megjegyzés Kemény János erdélyi fejedelem önéletírásából: „egyebek is jeles jó emberek élnek vala még akkor Fogaras földén és városában: Jancsó Pál, Kalyi Pál, Komáromi András, Makai Sámuel... jeles, böcsületes vitéz emberek...“²² A Makaiak között unitárius lelkész is van, sőt a könyv értékét jól ismerő nyomdász is: Makai Nyiró János, Makai István unitárius kollégiumi lektor, a későbbi kolozsvári unitárius lelkész testvéröccse, Makai István fia. Bátyja születési éve hozzávetőlegesen 1590-re tehető: ő 1592—95 között születhetett. 1612 után Bártfán kívül Csehországban, Prágában, Lengyelországban, Sziléziában és Németországban járt.²³ Lehetséges, hogy a Makaiak és a Thordaiak között rokoni kapcsolat is volt.²⁴ (Az énekek között van Thordai-zsoltár is, 1629-ben!)

Erdély az unitáriusok számára igazi hazát jelentett. A fejedelemség biztosította számukra a szabad vallásgyakorlatot, rendelkeztek minden anyagi és szellemi feltétellel, amely az eleven vallási élethez szükséges volt. Makai Mihályt ebben a környezetben kell elképzelnünk.²⁵

Makai könyvét Kassai István veszi meg.²⁶ Feltevéseink szerint azonos lehet azzal a Kassai Istvánnal, akinek nevével a XVII. század 20-as és 30-as éveiben gyakran találkozunk az erdélyi fejedelmi udvarban. Tárgyal Ferdinánd Bethlenhez küldött követével.²⁷ Neve szerepel a híres 1638-i dési komplanációval kapcsolatban is.²⁸

A hűvös tényeken túl Kemény János fejedelem önéletírásának egyes lapjairól élénk rajzolódik Kassai István alakja. „Követek esmét Károlyi Mihály, Mikó Ferenc, Kassai István...“ 1626-ban. „Kassai István... az fejedelemnek leghitelesb, belsőbb tanácsa vala...“ 1637-ben. 1643-ban pedig „Kassai István... köszvényben feküdvén, nem jöhet vala az udvarhoz...“²⁹

Kassai István a következő évben meghalt.

Néhány mondat jelleméről: „Vala egy Kassai István vénember, kinek eszének nagy tulajdonítása vala, expertus ember is vala, kiváltképpen a jurisprudentiában... Ez az fejedelemnek legintimusabb, hitelesb embere, kinek tanácsán jár vala, de igen gonosz lelkű ember vala, és az ő elméje s a fejedelemnek arra hajlandó természeti miatt sok emberek nyomorítatnak, károsítatnak vala meg, törvének színe alatt...“

Levén egy kassai erszénycsináló embernek gyermeke, csak az deákság és prokátorság után promoveáltatott volt, mint szintén Bethlen Gábor idejében is egy Pécsi Simon cancellárius . . .⁴³⁰

Fősvény, mogorva ember, de a tudományokban jártas. Az Erasmus-féle *Novum Testamentum* elképzeltető az ő kezében.

Hogy halála után kinek a kezébe került a könyv, nem tudjuk. Talán a következő unitárius possesszor révén jutott a kötet Baranyába, ott pedig a heves rekatolizáló jezsuita misszió lecsillapodása után kerül a jezsuita kollégium könyvtárába, olyan időszakban, amikor a jezsuiták számára a könyv már elsősorban régi, értékes nyomtatványt jelentett, nem pedig szükségképpen tűzre vetendő, pusztítandó eretnek-írást.

A kézirat keletkezési idejének megállapításakor a könyv kötéséből kell kiindulnunk. Mint már említettük, a kötéstáblán olvasható ST KA. betűk Kassai Istvánra vallanak. Ugyanazon kéz írása az 1629-ből származó possesszor-bejegyzés (*Ex libris Stephani Cassaij permutatus a Michaele Makaio*), a címlap és az Epiktétosz-idézetek, valamint a toldalék legvégén a két epigramma és néhány jegyzet. Más kéz írása az énekgyűjtemény, és ismét más kéz munkája a két bibliai idézet.

Aki az énekeket írta, aprólékos munkát végzett: minden ének kezdőbetűjét vonalas díszítésekkel látta el, és díszítőkedvéről tanúskodik az is, hogy a fekete tinta mellett pirosat is használt: néhol minden versszak első sorát pirossal írja, hol csak a kezdőbetűket: néha megváltoztatja a pirosat és a feketét.

Ez a szemmel láthatóan aprólékos műgonddal készült énekgyűjtemény csonka: az utolsó énekből csak egy versszak van meg, jóllehet itt is megtalálható a díszes kezdőbetű. Az énekeket a lap szegélyén meghúzott egyszerű vonalas keret veszi körül. A befejezetlenséget az is mutatja, hogy a keret a csonka éneket követő oldalon is elkészült: nyilvánvalóan megvolt a másolóban a szándék, hogy folytatja a munkát. Az elkészült első versszak után a levélben éppen annyi hely maradt üresen, amennyi még egy versszak leírásához kellett volna.

Véleményünk szerint az énekgyűjtemény nem későbbi 1629-nél, és elképzeltető, hogy az előző tulajdonos, Makai Mihály állíthatta össze. Befejezetlensége arra vall, hogy nem sokkal 1629 előtt írhatta le a másoló az énekeket; befejezetlenül már az új tulajdonos kezébe került. Ezt a feltevésünket alátámasztja az a tény is, hogy a gyűjtemény 18. éneke a 19a levélen Thordai János 133. zsoltára: „Jó az eggiess egben . . .“ Thordai zsoltárkönyve pedig 1627-ben készült el. Ha a zsoltároskönyvnek ez a darabja nem készült el 1627 előtt, akkor ez az énekgyűjtemény sem készülhetett korábban, csak 1627 után.

KORZENSZKY MIKLÓS RICHARD

JEGYZETEK

¹ Németh Ambrus: A győri királyi tudomány-akadémia története. Győr, 1904, I, 94.

² Németh Ambrus: i.m. II, 3.

³ A magyar irodalom története 2. Bp., 1694, 11.

⁴ Keserü Bálint: Epiktétosz magyarul — a XVII. század elején. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Szeged, 1963, tom. III. 20—22. Vö. RMKT, XVII, 4, 574.

⁵ Vö. Pirnát, Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren, Bp., 1961, 30., 46., 69.

⁶ Esze Tamás: Erasmus nyomai Magyarországon a XVIII. század elején. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei 67. Debrecen, 1970, 45.

⁷ Gerézdi Rabán: Erazmus és az erdélyi unitáriusok. Irodalomtörténet 1947. In Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp., 1968, 358—359. — Erdemes idéznünk Milótai Nyilas megjegyzését: „...Erasmus (ki először mutatta az eretnekeknek ezt az csavargast) ... Speculum trinitatis, Debrecen, 1622, 594.

⁸ Révész Imre: Magyar református egyháztörténet 1520—1608. 1938, 172.

⁹ Révész Imre: i.m. 171.

¹⁰ Révész Imre: i.m. 173.

¹¹ Kanyaró Ferenc: i.m. 203

¹² „Saeculo XVI. illico post Mohacsinam Cladem Lutherani, Calviniani, Ari-niani universam diocesim adeo inundarunt, ut religio Catholica pene oppressa videretur.“ Koller József: Prolegomena Historiae Episcopatus Quinque Ecclesiarum, Posonii, 1804, 154—155. Idézi: Wadasi Jankovich Miklós, Tudományos Gyűjtemény, 1829/VI, 78.

¹³ Kanyaró Ferenc: i.m. 193.

¹⁴ Kanyaró Ferenc: i.m. 159.

¹⁵ Pinzger Ferenc: Emlékezzünk régiekről. Pécs, 1934, 42, 1.

¹⁶ Tudományos gyűjtemény, 1829/VI, 44.

¹⁷ Kanyaró Ferenc: i.m. 83.

¹⁸ Kanyaró Ferenc: i.m. 91.

¹⁹ Borovszki Samu: Csanád vármegye története 1755-ig. I, Bp., 1896, 355.

²⁰ Borovszki Samu: i.m. 298.

²¹ Kanyaró Ferenc: i.m. 197.

²² Kemény János önéletírása. Pest, 1856, 205.

²³ Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyiró János deák. Kelemen emlékkönyv, 587—606.

²⁴ Keserü Bálint: i.m. 22.

²⁵ Makai Mihály neve szerepel azok között, akik a Nikolsburgi békekötéssel kapcsolatban telepedtek le Erdélyben. Makai László közlése.

²⁶ Gindely A. — Acsádi I.: Bethlen Gábor. Bp., 1890, 52.

²⁷ Gindely A. — Acsádi I.: i.m. 72.

²⁸ Keresztény Magvető, 1872/2, 160.

²⁹ Kemény János: i.m. 78., 291. és 298.

³⁰ Kemény János: i.m. 407.

A BRASSÓI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG ELSŐ ESZTENDEI

Nagy örömmel és lelkesedéssel fogadta a brassói unitárius egyház-község a 309/1909. számú püspöki iratot, mely az 1910. január 1-től hivatalosan is anyaegyházközséggé előlépett új eklézsia élére Veress György addigi nagyjait lelkészt kinevezte.

Az új lelkész néhai édesapja itt buzgólkodott a leányegyházközség szervezésekor, azután 23 esztendeig volt annak igen buzgó és közva-gyont alapító gondnoka. Így az itteni egyházi közösség méltán remél-